

در آمدی بر تاریخ داروشناسی در ایران

ابراهیم مصلحی شاد*

گروه طب سنتی و اسلامی، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

چکیده

داروشناسی بخش حایز اهمیتی از طب سنتی است که در پیشبرد آن دانشمندان بزرگی نقش داشته‌اند. «ماتریامدیکا» اثر مشهور دیوسکوریدس (قرن اول م) توسط اصطفن بن باسیل، از یونانی به عربی برگردانده شد و توسط حنین بن اسحاق تصحیح و تحت عنوان هیولی الطب فی الحشایش و السموم، در قرن سوم در اختیار دانشمندان مسلمان قرار گرفت و شرح‌های مختلفی بر آن نوشته شد. ابن بیطار صاحب الجامع المفردات، بزرگترین گیاه‌شناس جهان اسلام برشمرده می‌شود. اثر او به زبانهای لاتینی، آلمانی، ترکی و فرانسوی ترجمه شده است. از دیگر دانشمندانی که صاحب مباحث یا کتاب مستقل داروشناسی بوده اند می‌توان به علی ابن ربن طبری (در فردوس الحکمه)، رازی (در الحاوی فی الطب و المنصوری)، هروی (الابنیه به زبان فارسی)، ابن سینا (در القانون فی الطب)، بیرونی (الصیدنه فی الطب)، جرجانی (ذخیره خوارزمشاهی). شاپوربن سهل صاحب قدیمی‌ترین فارماکوپه (القرابادین) و از شاگردان مکتب جندی‌شاپور، حاج زین العطار (اختیارات بدیعی)، حکیم مومن تنکابنی (تحفه) و عقیلی خراسانی (مخزن الادویه) اشاره نمود.

واژگان کلیدی: داروشناسی، قرابادین، طب سنتی ایران

تحقیقات جدید در گیاه‌شناسی و پزشکی گیاهی است. به عبارت دیگر اولین اثر کامل و دقیق راجع به گیاهان شفابخش که به دست ما رسیده است، از یک پزشک و گیاه‌شناس یونانی به نام دیسکوریدس است. او به عنوان پزشک نظامی در ارتش نرون در روم می‌زیسته و در سفرهای زیادی در مورد گیاهان، تجارب زیاد آموخته است و اثری در استفاده گیاهان در پزشکی تحت عنوان مفردات پزشکی نگاشته است. این اثر شامل ۵ قسمت بوده و از ۱۰۰۰ داروی شفابخش نام می‌برد که در آن حدود ۶۰۰ ماده

داروشناسی بخش قابل توجهی از طب سنتی را در بر می‌گیرد. اساس تألیفات داروشناسی، داروهای ساده (الادویه المفرده: *Materia Medica*) است که شامل مبحث وسیعی می‌شود. ابن الندیم، قفطی و ابن ابی اصبیه، تقریباً ۱۱۰ مؤلف را ذکر می‌کنند که راجع به مفردات پزشکی تألیفاتی داشته‌اند. اصیل‌ترین و جامع‌ترین آن‌ها، پدانیوس دیسکوریدس^۱ اهل «عین زربی»^۲ که از بلاد کلیکیه^۳ معاصر پلینیوس است (۱). کتاب ارزشمند دیسکوریدس "*Materia Medica*" منشأ

با منشأ گیاهی وجود دارد. مفردات پزشکی دیسکوریدس مشتمل بر ۵ کتاب است؛ کتاب اول: داروهای مخصوص، روغن‌ها، مرهم‌ها و درخت‌ها. کتاب دوم: حیوانات، عسل، شیر، چربی، انواع غلات و سبزیجات و گیاهان باغچه‌ای. کتاب سوم و چهارم: گیاهان داروئی و ریشه‌ها. کتاب پنجم: شراب‌ها، نوشابه‌های دیگر و مواد معدنی.

طبق گفته ابن جلجل، نویسنده قرطبه، قرن ۱۰ در "طبقات الاطباء" نام دیسکوریدس Dioscorides از دو کلمه دیوسکور Dioscor و ایدز Ides ترکیب یافته که اولی به معنای خدا و دومی به معنای درخت است؛ "یعنی کسی که از طرف خداوند به او الهام شده که راجع به گیاهان صحبت کند" (۲).

ابوریحان بیرونی (۹۷۳-۱۰۴۸م) معاصر ابن سینا و مؤلف کتاب «الصیدنه فی الطب» چنین می‌گوید: اگر دیسکوریدس در سرزمین ما زندگی می‌کرد و توجه خود را به تأثیر گیاهان کوه‌ها و دره‌های ما معطوف می‌داشت، همه آنها داروهای شفابخش می‌شدند و نیز میوه‌های آنها بر اساس تجربه وی نیز دارو می‌گردیدند (۱/۱). تحقیقات جدید در گیاه‌شناسی و پزشکی گیاهی بر مبنای کتاب دیسکوریدس می‌باشد. در سال ۳۳۷ق فرمانروای بیزانس رمانوس دوم نسخه‌ای مصور یونانی از دیسکوریدس برای خلیفه عبدالرحمن سوم (۹۶۱-۹۱۲م) به قرطبه اسپانیا فرستاد و چون کسی در اسپانیا زبان یونانی نمی‌دانست، کشیش یونانی بنام نیکلا در سال ۲-۹۵۱م/۳۴۰ق روانه قرطبه شد تا این اثر را از یونانی به لاتینی ترجمه کند (۳). نسخه خطی آن در لیدن هلند موجود است. اصطفن بن بسیل مفردات پزشکی دیسکوریدس را در بغداد در زمان حکومت خلیفه عباسی، جعفر المتوکل (۸۶۱-۸۴۷م/۲۴۷-۲۳۲ق)، تحت عنوان "کتاب الحشایش فی هیولی الطب" از زبان یونانی به عربی برگرداند. سپس حنین بن اسحق آن را تصحیح و تحشیه و تجدید نظر کرد. این ترجمه در کتابخانه‌های جهان چون ایاصوفیه استانبول موجود است. ترجمه اصطفن - حنین، یکی از مهم‌ترین آثار ترجمه همان عصر است (۲/۱). بی‌شک این اثر مهم‌ترین مرجع

داروشناسی و داروسازی در اسلام است.

حسین بن ابراهیم ناتلی این کتاب را در قرن چهارم ق (دهم م)، به فارسی ترجمه کرد و دیگر بار مهران بن منصور مسیحی در قرن ششم ق (دوازدهم م)، ترجمه‌ای عربی از آن تهیه کرد. اخیراً دابلس دربارہ مفردات پزشکی دیسکوریدس یک تحقیق جامع انجام داده و آنرا در ۶ جلد بین سالهای ۱۹۵۲-۱۹۵۹م به زبان اسپانیایی به چاپ رسانده است.

ترجمه عربی مفردات پزشکی دیسکوریدس از قرن ۱۰ تا ۱۷ بر آثار طب اسلامی تأثیر شگرف و بسزایی داشته است و تاکنون شروح زیادی بر این کتاب نوشته شده است (۴). مهمترین شرح از ابن بیطار اندلسی است (متوفی ۶۴۶ ق، ۱۲۴۸ م) که حدود ۵۵۰ دارو از آن اقتباس کرده است و بالاخره ابن جلجل قرطبه قدیمی‌ترین مورخ مسلمان، در مورد تاریخ ترجمه دیسکوریدس گزارش کرده است. ضمناً ابن جلجل صاحب اثری قدیمی تر بنام «تفسیر اسماء الادویه المفرده من کتاب دیسکوریدس» است که طبق گفته ابن ابی اصیبعه، در سال ۹۸۳ م ۳۷۲ ق در زمان حکومت خلیفه هشام بن حکم الموید بالله (۱۰۰۹-۹۶۷ م ۳۹۹-۳۶۶ ق)، آن را تألیف کرده است (۵). قسمتی از این کتاب در کتابخانه ملی مادرید اسپانیا به شماره ۲۳۳ موجود است.

در نوشته دوم «مقاله فی ذکر الادویه...»، ابن جلجل همانطور که خود اشاره می‌کند، از داروها و گیاهان طبی متعددی یاد می‌کند که دیسکوریدس از ذکر آن غفلت کرده یا آنها را خود ندیده و نیاز نبوده و یا در روزگار او رایج نبوده است (۵).

شارحان مفردات پزشکی دیسکوریدس علاوه بر ابن جلجل، ابوالعباس النباتی و ابن بیطار هستند. جالینوس برغامسی (Galenos of Pergamon) مهم‌ترین اثر داروشناسی خود را برخلاف دیسکوریدس به شرح و توصیف گیاهان نمی‌پردازد، بلکه بر اساس درجه تأثیر و کیفیت دارو نگاشته است: کتاب ۵-۱ محتوای عمومی، کتاب ۸-۶ شامل داروهای گیاهی بصورت الفبا (این قسمت مورد

می‌کند؛ پدیده‌ای که در نوشتجات اسلامی قرون وسطی کمتر یافت می‌شود (۵/۱). طبری تحت تاثیر دیسکوریدس بوده و گاهی نیز به جالینوس استناد می‌کند. متن اصلی فردوس الحکمه توسط محمد زبیر صدیق در سال ۱۹۲۸ م در برلین چاپ شده است. کتابهای هندی "فردوس الحکمه" توسط الفرد زیگل (Alfred Siggel) در سال ۱۹۵۰ به زبان آلمانی ترجمه و چاپ شده است. طبق گفته ابن ندیم، ربن طبری، صاحب کتاب مستغنی درباره مواد غذایی، ادویه و داروها به نام «منافع الاطعمه و الاشربه و العقاقیر» است (۶/۱).

حنین بن اسحق عبادی (۸۷۳-۸۰۸ م، ۲۶۰-۱۹۳ ق)، پرثمرترین مترجم آثار طبی جالینوس، بقراط و دیسکوریدس می‌باشد و در انتقال علوم یونان به جهان اسلام نقش مهمی ایفا کرده است. حنین در سال ۸۰۸ م، ۱۹۳ ق در حیره متولد شد، پدرش یک داروساز بود. حنین نزد یوحنا بن ماسویه به تحصیل پرداخت و سپس در مسافرت‌هایش زبان یونانی فراگرفت. وی به عنوان پزشک خلیفه المتوکل از احترام خاصی برخوردار بود. حنین اثری مستقل در داروهای ساده به نام «کتاب الادویه المفرده» دارد که بر پایه نظرات جالینوس استوار است. او از پرورش یافتگان مکتب جندی شاپور است.

ضیاء الدین ابومحمد عبدالدین احمد ملقب به ابن بیطار، در اواخر قرن ۱۲ در ملقه متولد شده است. وی تحصیلات خود را در شهر اشپیلیه (Seville) در کشور اسپانیا به انجام رساند و در سال ۱۲۲۰ م به شرق سفر کرد و در مصر اقامت گزید و در طی این مسافرت‌ها به جمع آوری و مطالعه گیاهان همت گماشت. وی در ۱۲۴۸ م، ۶۴۶ ق در دمشق درگذشت. ابن بیطار ابتدا تفسیری بر مفردات پزشکی دیسکوریدس نگاشت که "تفسیر کتاب دیوسکوریدس" نام دارد. او در این کتاب به شرح گیاهان دارویی می‌پردازد (بجز کتاب پنجم که به شراب‌ها و داروهای معدنی اختصاص دارد). یک نسخه خطی از آن در سال ۱۹۵۵ م در مکه کشف شده است. اولین تألیف ابن بیطار «کتاب المغنی

استفاده ابن بیطار قرار گرفته است)، در کتاب ۹ از مواد معدنی و در کتاب ۱۰ از مایعات حیوانی و بالاخره در کتاب ۱۱ قسمتهای سخت حیوانی را توصیف می‌کند (۱/۱).

اریباسیوس برغامسی (Reibasius of Pergamon) (۴۰۰-۳۲۶ م)، پزشک مشهور دربار امپراطور ژولیان، در اسکندریه به تحصیل پرداخت. طبق گفته سزگین، اریباسیوس یکی از بزرگترین دانشنامه نگاران قبل از اسلام است که از آثار پزشکی کهن چون جالینوس بهره برده و به صورت منظم گردآوری کرده است (۶). از این مجموعه ۷۰ جلدی (سبعین) متاسفانه فقط ثلث آن باقی است و حنین بن اسحق و علی بن یحیی آن را به زبان سریانی ترجمه کرده‌اند، از جمله آثار اریباسیوس "کتاب الادویه المستعمله" است که اصطف بن بسیل آن را به عربی برگردانده است (۷). نسخه اصلی این کتاب در سال ۱۵۵۴ چاپ شده است (۸). اریباسیوس از پزشکانی است که بعد از جالینوس در میان مسلمانان مشهور شده است.

ماسر جویه (Masar Gawaih)، طبق نظر مورخین، تألیفات داروشناسی را با "کتاب قوی العقاقیر و منافعها و مضارها" آغاز می‌کند. وی یک ایرانی یهودی است که در بصره زندگی می‌کرد. طبق روایات، او در زمان خلیفه مروان (۶۸۵-۶۸۳ م، ۶۵-۶۴ ق) یا عمر بن عبدالعزیز (۷۲۰-۷۱۷ م، ۱۰۱-۹۹ ق) کتاب هارون (Ahron) را از سریانی به عربی ترجمه کرده است که طبق گفته اولمان این روایت قابل اعتماد نیست (۳/۱).

علی بن سهل بن طبری معاصر و شاید معلم رازی، متولد مرو (در حدود ۱۹۴ ق، ۸۱۰ م)، به تحصیل طب، فلسفه و نجوم همت گماشت و در سال ۲۳۵ ق، ۸۵۰ م کتاب فردوس الحکمه را نگاشت و به خلیفه المتوکل (۸۶۱-۸۴۷ م، ۲۴۷-۲۳۲ ق) اهدا کرد. فردوس الحکمه یکی از جالب ترین آثار طب اسلامی است (۴/۱). این کتاب از ۳۵ فصل تشکیل شده است، در فصل ۳۴ آن، مؤلف از آثار طب هندی چون کرکه، سوسروتا و نیدانا، نام می‌برد و در آخرین فصل تعدادی از ادویه جات معروف هندی را معرفی

فی الادویه المفردة» است که به ملک العادل دوم اهدا کرده است. این کتاب در ۲۰ فصل، طبق بیماریهای مختلف طبقه بندی شده و شامل داروهای بیماری‌های سر، چشم، گوش، تب و غیره است. ابن بیطار بزرگ‌ترین گیاه‌شناس جهان اسلام و جانشین واقعی دیسکوریدس نامیده شده است. وی در اثر عظیم خود در «الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه» از ۱۴۰۰ داروی ساده از منابع حیوانی، گیاهی و معدنی نام می‌برد. این اثر مشهورترین کتاب گیاه‌شناسی و رژیم غذایی در اسلام است (۷/۱)، که ابن بیطار از ۲۶۰ منبع جمع‌آوری کرده است. وی شاگردانی چون ابن ابی‌اصیبه داشت که بعدها به عنوان مورخ طب، معروف گردید.

ابن بیطار متأثر از مفردات پزشکی دیسکوریدس بوده و داروها را برحسب الفبای عربی فهرست کرده است. «الجامع» ابن بیطار به زبان ترکی ترجمه شده است. آنتوان گالاند (Antoine Galland) آن را به لاتین ترجمه کرده که به چاپ نرسیده است. حروف الف و بای آن به دست فریدریش راین هولد دیتس، چند بار به زبان لاتینی ترجمه شده است. یوزف فون زونتهایمر (J.V. Sontheimer) آن را به زبان آلمانی برگردانده که مغلوپ است اما ترجمه خوبی به زبان فرانسه از لوسین لکلرک (L. Leclerc) در سه جلد در سالهای ۱۸۷۷، ۱۸۸۱، ۱۸۸۳ م در پاریس از آن به چاپ رسیده است (۹).

محمدبن زکریای رازی (۳۱۳-۲۵۱ ق، ۸۶۵-۹۲۵ م) که در غرب ملقب به Rhazes است در اثر مفصل خود "الحاوی فی الطب" تعداد ۸۲۹ دارو را گردآوری کرده است که در آن خواص داروها بصورت الفبای عربی تنظیم شده است. رازی نقادانه می‌گوید: «تمام عمر کافی نیست برای اینکه بتوان تأثیر گیاهان روی زمین را شناخت، از این جهت باید از معروف‌ترین و موثرترین آنها استفاده کرد و مابقی را کنار گذاشت و از گیاهان دارویی موثر بایستی از آنهایی استفاده کنی که خودت آنها را آزمایش کرده‌ای». الحاوی در ۲۵ قسمت (۲۴ جلد) در سالهای ۷-۱۹۵۵م در حیدرآباد - دکن - هند، چاپ شده است. رازی با آثار

جالینوس، دیسکوریدس و بوئس اجانیطی آشنائی داشته است. اخیراً با همت فرهنگستان علوم پزشکی مجلدات ۲۰ و ۲۱ آن با ترجمه دکتر سلیمان افشاری پور در تهران به طبع رسیده است و امید می‌رود بقیه مجلدات آن نیز به زبان فارسی منتشر شود. ضمناً رازی در قسمت دوم از کتاب سوم «المنصوری» نیز در مورد گیاهان دارویی بحث کرده است. از طرفی رازی کتابی مستقل با عنوان «کتاب الادویه الموجود فی کل مکان» نگاشته است. در سال ۱۹۸۶م یک نفر مصری بنام آلکساندر باکی (A. Baki)، رسالهٔ دکترای خود را تحت عنوان کتاب داروهای ترکیبی (کتاب القربادین) رازی در دانشگاه فرانکفورت آلمان به چاپ رسانده است (۱۰).

ابومنصور موفق هروی در سده چهارم ق، دهم م، اولین کتاب داروسازی را در ایران تحت عنوان «کتاب الابنیه عن حقایق الادویه» به زبان فارسی نگاشت. این کتاب یکی از قدیمی‌ترین نسخ خطی جهان است. هروی این اثر را به سلطان سامانی، منصوربن نوح (۹۷۶-۹۶۱م، ۳۶۶-۳۵۰ ق) اهدا کرده است. او در مقدمه کتاب از یونانی‌ها تمجید کرده است اما هندی‌ها را به علت فراوانی گیاهان شفابخش و موثر دارویی در سرزمین‌شان، بر یونانیها ترجیح داده است.

کتاب ابنیه در ۵۸۴ فصل بر طبق الفبای عربی تنظیم گردیده است. نام گیاهان در آن به زبان عربی و شرح آنها به زبان فارسی است. هروی منابعی را که از آن استفاده کرده است؛ چون بقراط، جالینوس، بولس اجانیطی، ربن طبری، حنین، ثابت، رازی و برخی از هندیها را نام می‌برد. از این کتاب ارزشمند فقط یک نسخه منحصر به فرد به خط علی بن احمد طوسی اسدی مولف گرشاسب نامه و لغت فرس، در ماه شوال سال ۴۴۷، استنساخ گردیده و در کتابخانه ملی وین (حدود ۳۴۰) موجود است. زلیگمان (Zeligman) از روی نسخه یاد شده در سال ۱۸۵۹ م آن را به چاپ رسانیده است. ضمناً این کتاب توسط عبدالخالق آخوندف بادکوبه‌ای، به

م در ونیز ایتالیا چاپ شده است. متن عربی آن در سال ۱۹۳۷ م در استانبول، در سال ۱۹۸۴ م در حلب (به کوشش مجدد زهیر الیابا) چاپ شده است. این رساله به زبانهای ترکی، اردو و انگلیسی نیز ترجمه شده است.

ابوریحان محمدبن احمد بیرونی (۱۰۵۰-۹۷۳ م، ۴۴۲-۳۶۲ ق) معاصر ابن سینا و یکی از بزرگترین دانشمندان اسلام و جهان است. مهمترین اثر او در داروشناسی، "کتاب الصیدنه فی الطب" است که آن را در اواخر عمر (حدود ۸۰ سالگی) نگاشته است. بیرونی در شهر خوارزم (خیوه امروزی) دیده به جهان گشود و در شهر غزنه بدرود جهان گفته است. کتاب صیدنه در ۵ فصل بدین ترتیب است: فصل اول، درباره ریشه واژه صیدلانی (داروفروشی) در زبان عربی است. فصل دوم، اصطلاحات مختلف مربوط به انواع داروها. فصل سوم درباره نظریه عمومی داروها. در فصل چهارم و پنجم بیرونی اظهار می‌کند که عربی را بر فارسی به عنوان زبان علم ترجیح می‌دهد و از فرهنگ‌های چند زبانه که در اختیار داشته نام می‌برد. در این اثر، تعداد ۸۵۰ داروی مختلف از منابع متعدد گردآوری شده و اساس آثار بعدی در داروشناسی قرار گرفته است.

طبق نظر دابلر (Dubler)، مفردات پزشکی دیسکوریدس با دانش کشورهای هند و ایران غنی شده است و در صیدنه بیرونی به اوج خود رسیده است (۱۱). در فهرست الفبائی، داروها به زبانهای عربی، یونانی، سریانی، فارسی، هندی و زبانها و لهجه‌های کم و بیش آشنائی چون عبری، خوارزمی، طخاری و زابلی بچشم می‌خورد. از الصیدنه بیرونی، نسخه خطی به زبان عربی موجود است. این کتاب را ابوبکر بن علی بن عثمانی کاسانی در حدود ۱۲۲۸ م، ۶۲۵ ق از زبان عربی به زبان فارسی ترجمه کرده است ولی این ترجمه خالی از اشتباهات نیست. صیدنه در سال ۱۳۵۸ به کوشش منوچهر ستوده و ایرج افشار در ۲ جلد در تهران چاپ شده است. تصحیح انتقادی از "کتاب الصیدنه فی الطب" با یک مقدمه مبسوط به قلم زنده یاد عباس زریاب خوئی در سال ۱۳۶۹ در تهران منتشر شده است. ضمناً متن کتاب الصیدنه

زبان آلمانی ترجمه شده و در سال ۱۸۹۳ م در شهر هال آلمان منتشر گردیده است. بالاخره کتاب ابنیه هروی با تصحیح شادروان احمد بهمنیار و با کوشش حسین محجوبی اردکانی در ۱۳۶۶ ش در تهران به طبع رسیده است. ناگفته نماند که منوچهر امیری در سال ۱۳۵۳ واژه نامه‌ای درباره کتاب ابنیه در تهران به چاپ رسانده است.

ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا (۱۰۳۷-۹۸۰ م، ۴۲۸-۳۷۰ ق) مؤلف «القانون فی الطب»، در کتاب دوم خود، داروهای ساده را توصیف کرده است. این کتاب به دو بخش تقسیم شده است؛ بخش اول، درباره خصوصیات طبیعی داروها (کیفیات، خواص و نحوه نگهداری) و بخش دوم شامل فهرست داروها به ترتیب الفبائی است (با ذکر خواص داروها).

ابن سینا بیشتر به دیسکوریدس و جالینوس و کمتر به بقراط، بولس، ابن ماسویه و حنین، استناد می‌کند. کتاب پنجم قانون شامل داروهای ترکیبی است که زونت هایمر (Sontheimer) از عربی به آلمانی ترجمه کرده و در سال ۱۸۴۵ م در فرانکفورت چاپ شده است. ضمناً قانون ابن سینا را برای اولین بار شادروان عبدالرحمن شرفکنندی (هزار) به زبان فارسی ترجمه کرده که در ۷ جلد در تهران توسط انتشارات سروش به چاپ رسیده است.

ضمناً یکی از آثار ابن سینا "کتاب الادویه القلییه" است. به گفته ظهیرالدین بیهقی، در ابتدای ورود ابن سینا به شهر همدان، اندکی پس از سال ۴۰۵ ق به نام شریف سعید ابوالحسین علی بن حسین حسنی به نگارش درآمده است. این کتاب ۱۹ فصل دارد و دو بخش عمومی و ویژه دارد. در بخش عمومی، مسائل نظری درباره فیزیولوژی و بیماریهای قلب و تأثیر هیجانهای عاطفی بر فعالیت انسان آمده و بخش ویژه به توصیف داروهای ساده برای آرامش قلب پرداخته است و در آن این داروها به ترتیب الفبا یاد شده است.

رساله الادویه القلییه در سال ۱۳۱۲ م به کوشش آرنولد ویلانوانوس (A. Villanovanus) به زبان لاتین ترجمه شده و پس از ویرایش آندریا آلپاگو (A. Alpago) در سال ۱۵۲۷

به عربی به اضافه ترجمه و شرح آن به زبان انگلیسی به کوشش گروهی با اشراف حکیم محمد سعید و دکتر رانا احسان الهی در سال ۱۹۷۳ در دو جلد در کراچی به طبع رسیده است. بالاخره کریموف در سال ۱۹۷۳ ترجمه روسی آن را با یک مقدمه در تاشکند چاپ و منتشر کرده است.

ماکس مایرهوف (M.Meyerhof) مقدمه‌ای بر الصیدنه به زبان آلمانی نوشته که همراه با متن کامل آن در مجموعه ۳ منابع و مطالعات در تاریخ علوم طبیعی و طب، در سال ۱۹۳۳ چاپ شده است (۱۲). بیرونی اگرچه در فن داروشناسی خود را خبره نمی‌داند ولی هر ماده را شرح می‌دهد، محل پیدایش و پرورش آن را بیان می‌کند و خواص درمانی آن را توضیح می‌دهد.

کتاب ذخیره خوارزمشاهی تألیف زین الدین اسماعیل جرجانی (۱۱۳۶-۱۰۴۰ م، ۵۳۱-۴۳۴ ق) مهم‌ترین و اولین دایره المعارف پزشکی به فارسی است و در واقع با ذخیره رنسانس پزشکی، در ایران آغاز می‌شود. مزیت آن بر قانون ابن سینا و حاوی رازی آن است که نام بسیاری از داروها و گیاهان به زبان فارسی آمده است. از کتاب ذخیره خوارزمشاهی تاکنون چهار جلد به همت شادروان دکتر مصطفوی کاشانی در تهران به چاپ رسیده است. ضمناً اخیراً به همت فرهنگستان علوم پزشکی، یک متن انتقادی به کوشش آقای دکتر محرری در دست اقدام است و تاکنون ۳ جلد آن به چاپ رسیده است. این کتاب تا کنون مرجع دانش پژوهان در کشورهای هند و ایران بوده و به زبانهای عربی، ترکی، اردو و عبری ترجمه شده است.

ذخیره خوارزمشاهی از ۹ کتاب اصلی و ۲ کتاب ضمیمه تشکیل شده و مجموعاً شامل ۱۱ کتاب است: کتاب ۱ و ۲، فیزیولوژی؛ کتاب ۳، بهداشت؛ کتاب ۴، تشخیص و پیش‌بینی وضعیت بیمار؛ کتاب ۵، تب، طاعون و آبله؛ کتاب ۶، بیماریها از سر تا پا؛ کتاب ۷، جراحی؛ کتاب ۸، بیماریهای پوستی؛ کتاب ۹، سمها و ضد سمها؛ کتاب ۱۰، مخصوص منافع اعضای حیوانات و کتاب ۱۱، داروهای ترکیبی.

"القرابادین الکبیر" اثر شاپوربن سهل جندی‌شاپوری است (متوفی ۸۶۹ م ۲۵۵ ق). نام قرابادین از کلمه یونانی گرافیدون (Gradhidon) مشتق شده و به معنای رساله کوچک است. در پزشکی اسلامی مقصود از قرابادین یا دارونامه "رساله داروشناسی" است.

سامی حمارنه (S.Hamarneh) قرابادین موجود در کتابخانه دولتی شهر مونیخ (ج ۲ ص ۸۰۸) را کامل نمی‌داند، زیرا نسخه مذکور مختصر بوده و شامل ۲۲ صفحه است. این نسخه از ۱۶ قسمت، یعنی ۶ قسمت کمتر از نسخه کامل و کوتاه شده اصل آن تشکیل شده است. هر صفحه این نسخه حاوی ۳۰ تا ۳۵ سطر است. این اثر، طبق ابن ندیم و قفطی، از ۲۲ فصل و طبق ابن اصیبعه، از ۱۷ فصل تشکیل شده است. قرابادین شاپوربن سهل، حدود سه قرن راهنمای داروشناسی در ایران و عراق بوده است (۸/۱). رازی، زهراوی و ابن بیطار، بر اساس شاپوربن سهل فهرست بندی کرده‌اند. قرابادین صغیر از ابن تلمیذ، پزشک بغدادی است. همزمان اثر دیگری توسط یوحنا بن سراپیون تحت عنوان «الکناش» تألیف شد که ابتدا از سریانی به عربی و سپس ژرار کرمونائی (G.Cremona) آن را به زبان لاتین ترجمه کرد و در سال ۱۵۲۵ در لیون به چاپ رسیده است. رازی به قرابادین سراپیون در چند مورد استناد کرده است.

عیسی بن صحار بخت (چهاربخت)، در نیمه دوم قرن ۸ و آغاز قرن ۹ م می‌زیسته است. وی شاگرد جرجیس بن بختیشوع بوده است. او به عنوان پزشک جندی‌شاپور، کتاب «قوی الادویه المفرده» را نگاشت. هروی و بیرونی به این اثر استناد کرده‌اند. همان طوری که در این نوشته مختصر اشاره شد، نخستین آثار مستقل پزشکی و داروسازی در دوره اسلامی، به دست دانشمندان جندی‌شاپور نگاشته شده؛ از آن میان می‌توان به قرابادین شاپور بن سهل، "دغل العین" ابن ماسویه اهوازی و «العشر مقالات فی العین» از حنین بن اسحق اشاره کرد. ورود جرجیس بن بختیشوع به دربار منصور خلیفه عباسی را باید آغاز انتقال پزشکی و داروشناسی جندی‌شاپور به بغداد و جهان اسلام دانست.

برد. این اثر یکی از رایج ترین و ارزشمندترین کتب داروشناسی در عصر صفوی است. اهمیت این کتاب به دلیل بررسی رویش گیاهان داروئی در مناطق مختلف و فصول گوناگون است. بالاخره کتاب "مخزن الادویه" از محمد حسین عقیلی خراسانی معاصر کریم خان زند است. در این کتاب او علاوه بر ذکر داروهای ساده، به مسائلی چون واکنش بیمار به دارو و زمان مصرف داروهای ترکیبی پرداخته است. دو اثر اخیر در زمان معاصر نیز جایگاه خود را در طب سنتی اسلام و ایران حفظ کرده اند و مورد مراجعه مخاطبین قرار می گیرند.

ابن ماسویه مدت چهل سال در جندی شاپور به حرفه داروسازی اشتغال داشت. وی به بغداد آمد و به طبابت و داروسازی پرداخت. پسر او یحیی نیز که در بغداد طبابت می کرد، رسالاتی متنوع در داروشناسی تألیف کرد که رازی در حاوی به آن استناد کرده است.

برخی از داروشناسان شهیر دوره های بعدی عبارتند از: حاج زین العطار، نویسنده کتاب فارسی "اختیارات بدیعی" که درباره داروهای ساده بر حسب حروف الفبائی است. این کتاب در نیمه دوم سده ۸ ق نگاهشته شده و اشتهار یافته است. در عصر صفوی می توان از تحفه حکیم مؤمن یا تحفه المؤمنین از محمدخان تنکابنی و پسرش محمد مؤمن نام

منابع

- Ullmann M. Die Medizin im Islam. Leiden: E.J. Brill. 1970; p. 257.
  - ۱/۱. ص ۲۶۳.
  - ۲/۱. ص ۲۶۰.
  - ۳/۱. ص ۲۳.
  - ۴/۱. ص ۲-۱۲۱.
  - ۵/۱. ص ۱۲۲.
  - ۶/۱. ص ۵۲۷.
  - ۷/۱. ص ۲۸۱.
  - ۸/۱. ص ۳۰۰.
- ابن جلیجل. طبقات الاطباء. ترجمه امام، سید محمد کاظم. تهران: دانشگاه تهران. ۱۳۴۹؛ ص ۷۷.
- Choulant L. Handbuch der Bucherkunde. Leipzig; Munchner Drucke. 1841; p. 79.
- Dubler CE. La materia medica de Dioscorides. I-IV. Barcelona: Dubler. 1954.
- ابن ابی اصیبعه. عیون الانباء. به کوشش رضا، نزار. بیروت: انتشارات دارالمکئنه الحیاه. ۱۹۶۵م؛ ص ۴۹۵.
- سزگین، فؤاد. تاریخ نگارشهای عربی. ترجمه جهانداری، کیکاوس. جلد ۳، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. ۱۳۸۰؛ ص ۳۱۹.
- ابن الندیم. کتاب الفهرست. ترجمه تجدد، محمدرضا. تهران: انتشارات امیر کبیر. ۱۳۶۶؛ ص ۵۱۲.
- صفا، ذبیح اله. تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلام تا اواسط قرن پنجم. جلد اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۳۱؛ ص ۱۱۹.
- Leclerc L. LeTraite des Simples par Ibn-el-Baytar. 3 Tome. Paris: Institut DU Monde Arabe. 1987. pp. 1877-83.
- Baki A. Ar-Razi kitab al-aqrabadin. Frankfurt: Johan Wolfgang Goethe-Universitat. 1986.
- Dubler CE. Die la materia medica unter den muslimen des mittelalters. Süd Hof Archiv 1959; 43: 347.

12. Meyerhof M. Das vorwort zur drogenkunde des beruni. Würzburg: Julius springer. 1932.

پی‌نوشت‌ها

1. Pedanius Dioscorides
2. Anazarbos
3. Klikien